

Carme Massana: ciutat, renda urbana i pensament crític

Oriol Nel-lo

Institut d'Estudis Catalans

1. Introducció

Siguin les meves primeres paraules per agrair molt cordialment l'amable invitació dels organitzadors per participar en aquest acte. És per mi un goig de ser aquí. Ho és per diverses raons: en primer lloc, per tal de homenatjar l'obra d'una persona que ha estat un referent per a molts de nosaltres; en segon lloc, per la possibilitat de fer-ho juntament amb tants d'amics de tants anys; i finalment –però de cap manera menys important– per tenir l'oportunitat de conversar plegats sobre allò que ha estat i allò que hauria de ser el conreu de les ciències socials des d'una perspectiva crítica.

Carme Massana ha format part d'un grup d'economistes que estudià els anys seixanta a la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona, molts dels quals són presents en aquesta sala: Antoni Montserrat, Eugeni Giral, Francesc Roca, Emili Gasch, Francesc Artal, Muriel Casals, Josep M. Carreras,... Per als qui vàrem cursar Geografia en la segona meitat dels setanta i començarem a treballar en els primers vuitanta el grup constituïa com una espècie de resplendor. Un focus, una referència, del qual els nostres mestres –Enric Lluch, en el meu cas– parlaven amb una barreja de respecte i de distància.

Aquest grup informal –en la trajectòria del qual Carme Massana tingué una importància destacada– s'havia format sota el mestratge de professors com Fabià Estapé, Jordi Nadal i Manuel Sacristán: mestratge, doncs, de rigor i de llibertat de pensament en el qual conflüen algunes de les millors tradicions de l'estudi de les ciències socials a Catalunya, en l'estela de Pierre Vilar i Jaume Vicens Vives. Els integrants del grup, nascuts després de la guerra, tingueren també com a referents, tot just una mica més grans d'edat, Jacint Ros Hombravella (nascut el 1934) i Ernest Lluch (1937). No fa gaire, en un treball sobre el pensament de Pasqual Maragall, que també hi estudià en aquell període, hem pogut glosar l'ambient particular que –malgrat les dificultats de l'hora– tingué la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de Barcelona, des de la seva fundació el 1954 i fins 1966, quan arran de la Caputxinada el claustre de professors fou en bona mesura escapat per les expulsions (Nel-lo, 2017). Aquest fou el ferment en el qual es desenvolupà el pensament de Carme Massana.

Vist amb retrospectiva podríem dir que el grup estava caracteritzat per, almenys, tres trets distintius, que contrastarien enormement en la universitat despolititzada, fragmentada i individualitzada d'avui. En primer lloc, la voluntat

de desenvolupar un pensament crític –en bona mesura militant– estretament relacionat amb les exigències que el moment històric plantejava, des del punt de vista econòmic i social, a la societat catalana en general i als grups subalterns en particular. En segon lloc, la voluntat de reivindicar i entroncar amb la tradició del pensament crític en l'àmbit de les ciències socials, tant pel que fa als autors clàssics, com, especialment, als autors catalans. Finalment, la voluntat de concebre aquesta tasca com una empresa col·lectiva, que s'expressà en una sèrie d'obres de referència, concebudes, executades i publicades en formes que els sistemes de valoració de la recerca que avui patim tindrien molta dificultat en avaluar. Quants punts valdria l'*Ictineu* per l'ANECA? A qui s'haurien d'atribuir els sexennis de l'*Economia Crítica*? Es tractà, a més, d'un grup dotat des de bona hora d'una molt alta "autopoiesi" per dir-ho així, és a dir, de consciència de ser i de voluntat de mantenir-se.

No voldria centrar-me tanmateix en recordar aquests aspectes. D'altres, amb més coneixement i autoritat, podran sens dubte desenvoluparan aquests temes. Voldria més aviat centrar-me en un postulat: llegida avui, l'aportació de Carme Massana resulta d'una gran utilitat a l'hora de comprendre alguns dels principals debats que l'evolució de les nostres ciutats planteja. Aquesta utilitat es deriva sobretot de tres raons: la seva interpretació de la ciutat com a un producte social, fruit de l'acció, sovint contradictòria, de grups socials diversos; la seva aportació cabdal a l'estudi del paper de la renda urbana en el desenvolupament de la societat; la reivindicació de la unitat de les ciències socials com a instrument per a comprendre l'evolució de la ciutat i fer front als reptes que se'n deriven.

2. La ciutat producte social

Bona part de les aproximacions avui dominants en l'àmbit de les ciències socials tendeixen a interpretar la ciutat bé des del punt de vista morfològic, funcional, econòmic, ecològic o institucional. Així, la ciutat se'ns presenta alternativament com un objecte físic, com una xarxa de fluxos, com un àmbit de producció i intercanvi, com un metabolisme, com un espai de govern. Crec que no m'equivoco en afirmar que la aproximació a la ciutat de Carme Massana integra bona part de d'aquestes visions parcials i les supera.

En la seva interpretació, la ciutat és, abans que res, el resultat d'un procés social, d'un conjunt de processos si ho voleu. Processos impulsats per individus i grups socials amb interessos diversos que acaben concretant-se en unes formes –en uns barris, unes places, uns carrers–. Al mateix temps que reflecteixen l'evolució històrica, aquestes formes condicionen els processos futurs. Marx, a *El 18 Brumari de Lluís Bonaparte*, deia que "la tradició de les generacions mortes tenalla com un malson el cervell dels vius". A la ciutat, no són pas només les tradicions, sinó les mateixes formes creades per les generacions anteriors les que constitueixen alhora el límit i la possibilitat de la que parteix cada nova generació.

La ciutat doncs és un constructe social fruit d'aquesta permanent configuració i transformació de l'ús de l'espai derivades de l'evolució històrica. La tesi de Massana, a la qual em referiré més endavant, constitueix una anàlisi extraordinària sobre com aquests processos es van concertar a la Barcelona del primer terç del segle xx. En pocs llocs, però, la seva aproximació té una expressió tan clara com en el treball "Estratègies urbanes i realitat urbana a la regió de Barcelona" signat conjuntament amb Francesc Roca. El treball fou publicat, com sabeu, en el volum *Economia crítica. Un perspectiva catalana*, un dels primers productes, en bona mesura programàtic, del grup d'economistes als quals fèiem referència. El llibre aparegué l'any 1973, quan Carme Massana tenia tot just 31 anys i Francesc Roca, que ens acompanya, en comptava 27.

El treball conté en primer lloc, des del punt de vista disciplinar i polític, la reivindicació de dues tradicions i un intent: d'una banda, els treballs de Vilar sobre la vida industrial a la regió de Barcelona i les propostes del GATCPAC per a la reforma de Barcelona; de l'altra, els treballs previs per la revisió del Pla Director de l'AMB. Les tradicions havia quedat, per raons òbvies, en bona mesura estroncades; l'intent, per raons també prou clares, avortat.

A partir d'aquí Massana i Roca fan dues coses a les que no seria fàcil trobar parangó en els anys que escrivien i que, temps a venir, inspirarien moltes altres obres. En primer lloc estableixen una tipologia de les àrees urbanes, una classificació de les formes engendrades pel procés històric, si ho voleu:

- a) Els nuclis urbans preindustrials
- b) El Central Business District
- c) Els eixamples
- d) Les ciutats jardí
- e) Les àrees industrials
- f) El trogloditisme i el barraquisme
- g) Les àrees consolidades d'autoconstrucció
- h) Els polígons d'habitatge

Definit aquest marc –la ciutat construïda, si ho voleu– passen a identificar els actors que maldaven per desenvolupar-hi les pròpies estratègies en funció de llurs interessos. Atenent a aquestes estratègies, identifiquen quatre unitats econòmiques, quatre agents urbans, l'actuació dels quals resultava, al seu entendre, clau per a l'evolució de la ciutat:

- a) Els grans propietaris urbans
- b) Les grans empreses (industrials i de serveis)
- c) L'Estat
- d) Els agents públics locals

Aquesta anàlisi a partir d'agents, és una aproximació en bona mesura pionera, que tindria una notable repercussió. Ara bé, aquests agents, portadors si ho volem dels interessos dominants no actuaven pas amb plena llibertat. Ans al contrari, malgrat a "l'ús de la utopia per presentar una ciutat no conflictiva", s'havien de mesurar amb una "l'esforç dels habitants de la regió de Barcelona per capgirar la realitat urbana":

"Dels qui foren amos de la ciutat tres o quatre vegades entre 1833 i 1855, dels qui enderrocaren les muralles (1854) i la major ciutadella militar d'Europa (1868), dels qui recuperaren per a usos civils espais closos (1835, 1868, 1909), dels qui, en certs moments (1917, 1951), han paralitzat la ciutat, dels qui, en 30 mesos, endegaren una revolució urbana interrompuda" (Massana i Roca, 1973, p. 233).

3. La importància de la renda urbana

Un segon motiu d'actualitat i rellevància de l'obra de Carme Massana es deriva del fet de contenir elements de gran interès per a comprendre, tant des d'una perspectiva teòrica com pràctica, els mecanismes de formació i apropiació de la renda urbana.

Avui, aquest tema ha esdevingut de nou, com és ben sabut, un dels arguments més rellevants en el debat sobre l'economia urbana i la gestió de la ciutat, fins al punt que hi ha qui sembla descobrir ara l'existència de la segregació i els seus efectes. Aquells que han hagut d'esperar a l'arribada de les modes acadèmiques anglosaxones sobre la *gentrification* potser haurien fet bé de llegir la tesi doctoral de Massana. Els hauria estat de profit, potser, llegir, el passatge en el qual reproduceix un article de Rafael Puig i Valls, titulat "La reforma de Barcelona y los barrios obreros", que la nostra autora va desenterrar d'un exemplar de *La Vanguardia* publicat el dia 14 de setembre de 1890.

"Las grandes vías de reforma transformarán por completo el aspecto de la vieja ciudad condal. Callejas estrechas, sucias, mal ventiladas, que habita actualmente la clase obrera, perderán en breve su traza laberíntica para convertirse en calles espaciosas y rectas pobladas de vistosos edificios y moradas de gente rica o de industriales y artesanos de posición holgada".

Això tindria com a conseqüència inevitable la majoria de la població que habitava les zones reformades, pel fet que "la población que hoy ocupa la mayor parte de la zona que va expropiarse no podrá pagar los alquileres de las habitaciones más baratas de las calles reformadas".

Si aquesta població, en comptes de marxar,

"buscara en el hacinamiento un medio de salvar la apurada situación en la que se hallará irremisiblemente el día del desahucio, al sanear una parte de la población no haremos más que cambiar la topografía de los focos" (Puig i Valls, citat a Massana, 1985, p. 370-371).

La tesi de Carme Massana fou publicada com a llibre ara fa 33 anys, el 1985, amb el títol *Indústria, ciutat i propietat. Política econòmica i propietat urbana a Barcelona (1901-1939)*. De fet el llibre és una llarga i profunda indagació sobre la renda urbana. Més concretament, estudia la forma com la propietat urbana va comportar una apropiació important de l'esforç econòmic català. Amb això, la nostra homenatjada d'avui s'inscrivía dins d'un conjunt d'indagacions que, en els anys setanta, en coincidència amb l'explosió urbanística del tardo-franquisme, varen voler entendre les dinàmiques de formació dels preus del sòl i les polítiques urbanes destinades a tractar-los. Entre aquests destaquen *Els preus del sòl a Catalunya* de Joan Gaspar i Ernest Lluch (que fou precisament qui dirigí la tesi de Massana); la tesi doctoral de Francesc Roca (dirigida també per Lluch i presentada l'any 1977) *Política i territori a Catalunya, 1901-1939*, que per la seva temàtica presenta molts paral·lelismes amb la de Massana; i la tesi de Pasqual Maragall, *Els preus del sòl. Es cas de Barcelona*, presentada el mes de març de 1979, poques setmanes abans de ser elegit regidor a l'Ajuntament de la ciutat.

En la seva recerca Massana tracta d'escatir, en el context de la Barcelona i la Catalunya del primer terç del segle passat, les relacions entre desenvolupament industrial, expansió urbana i propietat urbana. Determina els orígens de les tres fonts d'ingressos –beneficis, salaris i rendes– i cerca de copsar quina part dels dos primers acaba sent apropiada pels qui obtenen les darreres. Això, amb la complexitat afegida a la que s'han trobat tots els que s'han apropiat a aquesta temàtica: entre els perceptors de les rendes del sòl i els que obtenen els beneficis de les activitats econòmiques hi ha multitud de coincidències i col·lusions importants. Els fronts de la vella lluita enunciada per Ricardo entre els impulsors de l'economia productiva i els propietaris del sòl són sovint difusos i de mal definir.

Ara bé, Massana no s'atura pas en el coneixement del procés de creixement industrial, l'expansió urbanística i la propietat urbana. També explica la relació dels interessos que es deriven d'aquestes dinàmiques amb l'actuació política de dirigents, moviments, partits i institucions a Catalunya en un període clau de la nostra història. Així aborda els temes de les polítiques urbanes i l'organització dels actors, per acabar amb un capítol impagable sobre les visions crítiques i les alternatives:

- a) Els higienistes
- b) La tradició del municipalisme fabià
- c) El georgisme
- d) El *garden city movement*
- e) La promoció de l'habitatge obrer
- f) La crítica revolucionària: A. Nin, GATCPAC, Josep Oltra i Picó, Joan Grijalbo, Francesc Fàbregas.

L'altre dia, en un debat en una escola de negocis, vaig escoltar com algú proposava, com a solució a la crisi urbana, apujar l'IBI i reduir la resta d'impostos. Va tenir força èxit i a molts els va semblar una proposta d'allò més innovadora. Al meu entendre, allò que resulta preocupant no és pas que alguns descobreixin els encants de la *single tax* un segle després de la mort de Cebrià de Montoliu a Albuquerque. El que fora més greu seria que ho debatéssim com si fóssim els primers que arribem al tema, sense aprendre del pensament, dels èxits i dels fracassos dels que ens han antecedit.

4. La reivindicació d'una tradició de pensament crític i de la unitat de la ciència social

Aquí rau, segurament la tercera raó de l'actualitat i la importància de l'obra de Carme Massana: pot ser vista com la reivindicació d'una tradició de pensament crític, que havia quedat anorreada i silenciada pel desenllaç de la guerra civil. Una reivindicació que beu dels grans corrents clàssics, però que tracta també de posar en valor, de manera especial, les aportacions catalanes, que, en diverses ocasions resulten pioneres i de gran rellevància fins i tot en el debat internacional.

La tesi pot ser llegida també des d'aquest punt de vista. Altres aportacions, com l'obra col·lectiva sobre *El pensament econòmic català durant la República i la guerra*, en la que Massana intervingué de manera destacada, són d'altres exemples d'aquesta preocupació. Però l'aportació sens dubte més rellevant en aquest camp és el repertori *Ictineu. Diccionari de les Ciències de la Societat als Països Catalans (segles XVIII-XX)*, publicat l'any 1979. Una obra col·lectiva, que fou dirigida per Francesc Artal, Pere Gabriel, Enric Lluch i Francesc Roca i que partia de tres assumpcions prodigioses: la unitat de les ciències socials, la unitat cultural de les terres de llengua catalana i la possibilitat de fer un balanç de conjunt d'allò que hi havia representat la modernitat en els tres darrers segles.

Si el diccionari pot ser vist, fins a cert punt, com un manifest, els articles que hi signà Carme Massana tenen també una caràcter del tot paradigmàtic. Destaca en primer lloc, un llarg article-assaig sobre el taylorisme i la seva integració a Catalunya, que entronca directament amb el seu estudi sobre el desenvolupament industrial. Hi ha després cinc articles dedicats a altres tants autors. Fixem-nos amb la tria: un estadístic, Jaume Alzina i Caules, cap del Serveis d'Estudis Econòmics i d'Estadística de la Generalitat Republicana; un geògraf i estadístic, Manuel Escudé i Bartolí, l'iniciador de l'Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona; un arquitecte i urbanista, Francesc Fàbregas i Vehil, autor del Decret de Municipalització de la Propietat Urbana de 1937; un empleat de banca i polític, Joan Grijalbo i Serres, l'altre autor del Decret; i, finalment, Estanislau Ruiz Ponsetí, economista i polític, un dels principals impulsors de la "nova economia" col·lectivitzada durant el període de la Guerra Civil.

Resultaria, sens dubte, difícil, pensar en una selecció més significativa: per la varietat de camps en l'àmbit de la ciències socials, per la significació política, per la reivindicació d'una tradició de pensament.

Vivim en un món dominat per fluxos i interessos d'abast planetari, la preeminència dels quals ha tingut dues conseqüències, en bona mesura paradoxals: per un costat, ha incrementat la importància dels llocs, del lloc en el qual cada un de nosaltres viu, i en el que tracta de cercar sentit i refugi; per l'altre, ha accelerat les transformacions fins al punt que "tot el que és sòlid s'esvaeix en l'aire" i allò que compta és, exclusivament, el moment.

Reflexionant sobre aquestes tendències, cap al final de la Segona Guerra Mundial T. S. Eliot deia:

"En l'època actual en la qual els homes semblen més inclinats que mai en confondre saviesa amb coneixement i coneixement amb informació, i a tractar de resoldre problemes vitals en termes d'enginyeria, està naixent una nova espècie de provincianisme. No és un provincianisme espacial sinó temporal [...], un provincianisme per al qual el món és propietat exclusiva dels vius, sense cap participació dels morts [ni dels que vindran més tard, podríem afegir-hi]. El perill d'aquesta classe de provincianisme és que tots, tots els pobles de la terra, podem ser juntament provincians" (Eliot, 1944).

L'obra de Carme Massana pot ser vista, al meu entendre, precisament com un antídoto contra aquests riscos: una aportació que ens insta a superar el provincianisme espacial i el provincianisme històric per cercar, des del pensament crític, noves formes d'organització de la ciutat, l'economia i la societat.

Res més. Moltes gràcies.

Referències

- ARTAL, Francesc *et al.* (1973). *Economia crítica: una perspectiva catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- ARTAL, Francesc; Emili GASCH; Carme MASSANA; Francesc ROCA (1977). *El pensament econòmic a Catalunya durant la República i la guerra, 1931-1939*. Barcelona: Edicions 62.
- ARTAL, Francesc; Pere GABRIEL; Enric LLUCH; Francesc ROCA [ed.] (1979). *Ictineu: diccionari de les ciències de la societat als Països Catalans, segles XVIII-XX*. Barcelona: Edicions 62.
- ELIOT, Thomas S. (1944). *What is a classic? An address delivered before the Virgil Society on the 16th of October 1944*. Londres: Faber & Faber.
- LLUCH, Ernest; Joan GASPÀR (1972). *Els preus del sòl a Catalunya*. Barcelona: Servei d'Estudis de Banca Catalana.
- MARAGALL, Pasqual (1979). *Els preus del sòl. El cas de Barcelona*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral).
- MARX, Karl (1852). *Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte*. París: Editions Sociales, 1969.
- MASSANA, Carme (1985). *Indústria, ciutat i propietat. Política econòmica i propietat urbana a l'àrea de Barcelona (1901-1939)*. Barcelona: Curial (pròleg d'Ernest Lluch).
- MASSANA, Carme; Francesc ROCA (1973). "Estratègies urbanes i realitat urbana a la regió de Barcelona", dins Francesc ARTAL *et al.* *Economia crítica: una perspectiva catalana*. Barcelona: Edicions 62.

- NEL-LO, Oriol (2017). “La ciutat de Pasqual Maragall”, dins Jaume CLARET [ed.]. *Pasqual Maragall: pensament i acció*. Barcelona: La Magrana.
- PUIG i VALLS, Rafael (1890). “La reforma de Barcelona y los barrios obreros”, *La Vanguardia*, 14.IX.1890.
- ROCA, Francesc (1979). *Política econòmica i territori a Catalunya: 1900-1939*. Barcelona: Ketres (pròleg de Fabià Estapé; introducció d’Ernest Lluch).